

О. М. БОЛСУНОВА

Оксана Мілетіївна Болсунова, здобувач Київського університету права НАН України

АКСІОЛОГІЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Розвиток суспільства невід'ємно пов'язаний із системою засобів впливу на суб'єктів суспільних відносин з метою забезпечення стабільності розвитку суспільства та справедливості у взаємовідносинах між громадянами. Поява та функціонування будь-якої держави та права безпосередньо пов'язані з трансформацією соціальних засобів примусу, у тому числі й різновидів соціальної відповідальності, що виявляється в появі юридичної відповідальності, яка є особливою формою державно-владного примусового впливу на розвиток суспільства. Одним із ключових засобів реалізації державно-владного управління та правового регулювання є різновиди юридичної відповідальності. Проблематика юридичної відповідальності традиційно є однією з ключових у правовій науці, що не втрачає своєї актуальності і на сьогодні. Варто зазначити, що в сучасних умовах розвитку державності до питань юридичної відповідальності значно зростає інтерес як серед науковців, так і серед юристів-практиків, що пояснюється особливостями сучасної соціально-економічної ситуації в Україні, яка характеризується всебічними змінами в суспільному житті в цілому та у правовій сфері особливо.

Історіографія наукового дослідження інституту юридичної відповідальності має досить широкий характер та пов'язана з іменами таких вчених як С. С. Алексєєв, Б. Т. Базилев, О. С. Іоффе, М. С. Кельман, О. Е. Лейст, О. Г. Мурашин, І. С. Самощенко, О. Ф. Скакун, М. С. Строгович, М. Х. Фарукшин та інших. Проте на сьогодні питання юридичної відповідальності потребує ґрунтовного наукового переосмислення в контексті питань трансформації правопорушень, коригування сутності та призначення юридичної відповідальності тощо.

В юридичній літературі питання феноменології юридичної відповідальності залишаються полемічними, оскільки відсутні єдині підходи до визначення поняття, змісту юридичної відповідальності, немає єдності і з проблем характеристики окремих принципів юридичної відповідальності. Між тим, об'єктивне теоретичне вирішення цих питань визначає характер та зміст діяльності суб'єктів права, а також спричиняє позитивний вплив на стан законності та правопорядку. Юридична відповідальність сама по собі є складною і надзвичайно значимою категорією в системі права, що потребує відповідного аналізу, перш за все, феноменологічних аспектів зазначеного інституту. Особливістю сучасного етапу розвитку юридичної науки, в тому числі й теорії держави і права є суттєва активізація дослідження державно-правових явищ та інституцій з позиції їх ціннісного виміру в контексті їх ролі та призначення для розвитку суспільства. На нашу думку, це пов'язано із сучасними трансформаційними явищами у розвитку суспільства, держави та права, а з іншого боку – необхідністю посилення практичного значення наукових досліджень в юридичній науці.

Враховуючи вищевикладене, об'єктом наукового дослідження цієї роботи буде теоретико-правові питання поняття та сутності юридичної відповідальності, в межах якого ми спробуємо встановити аксіологічні (ціннісні) засади юридичної відповідальності.

В юридичній літературі роль та значення юридичної відповідальності пов'язується з:

– по-перше, застосуванням до правопорушників (фізичних та юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою. Юридична відповідальність є правовідношенням між державою в особі її органів та правопорушником, до якого застосовуються юридичні санкції з негативними для нього наслідками¹;

– по-друге, одним з найважливіших засобів захисту інтересів особистості, суспільства та держави, що настає в результаті порушення приписів правових норм та виявляється у формі застосування до правопорушника заходів державного примусу²;

– по-третє, специфічною властивістю суспільного відношення, яке виявляється у діяльності людини та реалізується в усвідомленні або у можливості усвідомлення людиною соціально значимих наслідків скоєння того чи іншого вчинку³.

Як вже було зазначено, в юридичній літературі погляди вчених щодо сутності та значення юридичної відповідальності мають неоднозначний характер, що потребують відповідного переосмислення та узагальнення. В. І. Червонюк звертає увагу на те, що юридична відповідальність має подвійну сутність, що надає змогу розкрити її у широкому та у вузькому значенні:

1) у широкому (філософському) значенні поняття юридичної відповідальності визначається як ставлення особи до суспільства і до держави, до інших осіб з точки зору виконання нею певних обов'язків по відношенню до суспільства, держави або інших осіб;

2) у вузькому (спеціально-юридичному) значенні юридична відповідальність інтерпретується як реакція держави на скоєне правопорушення.

Підбиваючи зазначений подвійний характер сутності юридичної відповідальності, вчений наголошує на тому, що юридична відповідальність являє собою обов'язок особи пережити певні позбавлення держав-

но-владного характеру, що передбачені законом за скоєне правопорушення. При чому юридична відповідальність характеризується і рядом ознак:

– по-перше, юридична відповідальність пов'язана із державно-владним примусом, оскільки вона передбачає виникнення відносин правоохоронного характеру, в якому зобов'язана сторона – правопорушник, вимушений підкоритися вимогам уповноваженої особи державі в особі компетентних органів держави або посадових осіб;

– по-друге, юридична відповідальність пов'язана із певними позбавленнями, які правопорушник повинен пережити. Це є об'єктивна властивість юридичної відповідальності, оскільки ці позбавлення настають як відповідна реакція держави на шкоду, що заподіяна правопорушником суспільству або окремій особі. Негативні наслідки можуть бути особистого характеру або майнового;

– по-третє, юридична відповідальність настає лише за скоєне правопорушення, при чому правопорушення є основою настання юридичної відповідальності;

– по-четверте, юридична відповідальність виникає не лише у випадку порушення правових норм, а й застосовується в суворій відповідності з ними, тобто застосування юридичної відповідальності до правопорушника можливе лише за умови дотримання певного процедурно-процесуального порядку, що встановлений законом⁴.

Аналізуючи зазначені погляди вченого, можливо підсумувати те, що юридична відповідальність є різновидом відповідальності соціальної, застосовується уповноваженими суб'єктами за скоєне правопорушення у юридично закріпленому процедурно-процесуальному порядку. При чому, сутність юридичної відповідальності має подвійну природу, оскільки, з одного боку, збігається із характеристикою загальної соціальної відповідальності, а з іншого – відображає особливості її юридико-процесуального характеру.

На думку Л. А. Луць, юридична відповідальність характеризується як передбачений нормативно-правовими приписами обов'язок правопорушника зазнати негативних юридичних наслідків за вчинення правопорушення. Серед ознак юридичної відповідальності вченим визначаються наступні: передбачена в нормативно-правових приписах; є обов'язком правопорушника зазнати негативні для себе наслідки; забезпечується державою; підставою застосування є склад правопорушення; застосовується лише спеціально уповноваженими суб'єктами; є одним із засобів державного примусу⁵. Тим самим вченим наголошується додатково на тому, що юридична відповідальність є різновидом державного примусу, що в свою чергу характеризує владно-вольовий характер юридичної відповідальності. Окрім того, відповідно до зазначеного підходу вченого, сутність юридичної відповідальності буде походити від особливостей владної діяльності держави, що має примусовий характер.

Досить цікавим є підхід до характеристики сутності юридичної відповідальності, що обґрунтований В. В. Лазаревим. Вчений підходить до зазначеної проблематики шляхом визначення юридичної відповідальності як такої, що, з одного боку, має ряд внутрішніх характеристик, а з іншого, може бути поділена на окремі різновиди. Так, юридична відповідальність виникає лише на підставі норм права; застосовується за скоєне правопорушення; змістом є певні позбавлення особистого (організаційного) або майнового характеру, які має пережити винна особа; є різновидом соціальної відповідальності; пов'язана із державним та суспільним осудом. Окрім того, юридична відповідальність має складний характер та може бути структурована на окремі різновиди: кримінально-правова відповідальність; адміністративно-правова відповідальність; цивільно-правова відповідальність; матеріальна відповідальність; дисциплінарна відповідальність⁶.

Вітчизняними вченими зазначається, що юридична відповідальність є застосуванням в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми. Окрім названих вище ознак юридичної відповідальності, вченими окремо наголошується на тому, що юридична відповідальність повинна мати конкретного суб'єкта, тобто фізичну або юридичну особу, що може відповідати за вчинене правопорушення; метою юридичної відповідальності є охорона правопорядку, що здійснюється шляхом примусового поновлення порушених прав, припинення протиправного стану чи покарання правопорушника; відображається у настанні певних негативних наслідків для правопорушника, що мають особистий, майновий або організаційний характер⁷. Тим самим, вченими наголошується на тому, що юридична відповідальність має власну мету та стосується конкретного суб'єкта, що надає змогу говорити про цілеспрямований та конкретний характер юридичної відповідальності.

Окрім того, в юридичній літературі юридична відповідальність характеризується як:

1) передбачені законом вид та міра державно-владного позбавлення благ особистого, організаційного або майнового характеру, що застосовуються відносно правопорушника. При чому юридична відповідальність, на думку вченого, є самостійною юридичною категорією, яка характеризується комплексом ознак, а саме: а) являє собою правовідношення між державою в особі її спеціально утворених органів та правопорушником, яке виникає по факту правопорушення як результату недотримання фізичними або юридичними особами встановлених законом заборон, невиконання (порушення) ними певних обов'язків; б) виявляється в обов'язку особи пережити певний вид та міру позбавлення благ; в) настає лише за скоєні або за ті, що вчиняються, правопорушення; г) застосовується компетентним органом у суворій відповідності із законом; д) реалізується у відповідних процесуальних формах⁸;

2) застосування до винної особи, яка скоїла правопорушення, заходів публічно-правового примусу, що передбачені санкцією порушеної юридичної норми, у суворо визначеному для цього порядку. Серед ознак

юридичної відповідальності вченим виокремлюються наступні: а) регламентована нормативно-правовим актом, що прийнятий органом публічної влади, на відміну від моральної, політичної відповідальності, яка може бути встановлена статутом громадського об'єднання; б) підставою для виникнення є правопорушення, тобто винне діяння конкретної особи, що вчиняється у формі, яка передбачена нормою права. Для реалізації юридичної відповідальності важливо встановити причинно-наслідкові зв'язки між негативними наслідками, які настали в результаті порушення правового припису, та діями (бездіяльністю) правопорушника; в) метою юридичної відповідальності є підтримання належного нормального порядку в суспільстві, що заснований на дотриманні більшістю його членів правил, які встановлені позитивними нормами матеріального права⁹;

3) засоби впливу на правопорушника, що встановлені законом, які закріплюють негативні для правопорушника наслідки, котрі застосовуються державними органами в особливому процесуальному порядку. При чому ознаками юридичної відповідальності є: а) наявність правопорушення як основи для настання юридичної відповідальності; б) негативна оцінка державою поведінки правопорушника, що має офіційний характер; в) заповідання правопорушнику певних негативних дій: морального, фізичного, майнового (матеріального) характеру; г) використання механізмів державного примусу¹⁰.

З огляду на зазначене, можливо наголосити на тому, що в юридичній літературі на сьогодні відсутня єдність серед поглядів вчених щодо розуміння сутності юридичної відповідальності, що потребує відповідного наукового переосмислення та узагальнення в контексті гносеологічних основ юридичної відповідальності. Можливо підсумувати, що юридична відповідальність є самостійним різновидом соціальної відповідальності, змістом якої є певна міра та характер негативних наслідків, які має зазнати правопорушник у порядку та формах, що встановлені законом.

Похідним питанням від сутності юридичної відповідальності є питання її цінності (аксіології), що надасть змогу уявити роль та значення юридичної відповідальності як соціального правового інституту. В юридичній літературі питання цінності юридичної відповідальності залишилось поза увагою вчених, проте її значення все ж таки епізодично вченими характеризувалося, про що вже наголошувалось вище. На нашу думку, доцільно узагальнити ціннісні засади юридичної відповідальності у вигляді системи наступних аспектів:

1) юридична відповідальність займає центральне місце в системі різновидів соціальної відповідальності та націлена на забезпечення правопорядку в суспільстві та застосування мір негативного примусового характеру до осіб – членів суспільства, які скоїли правопорушення;

2) юридична відповідальність має правовий характер, оскільки різновиди юридичної відповідальності закріплені нормами права та реалізуються за допомогою відповідних актів правозастосування у закріпленому правом порядку;

3) юридична відповідальність має інституційну цінність, що виявляється у тому, що юридичну відповідальність можливо розглядати, з одного боку, як самостійний правовий інститут, а з іншого, як складний правовий інститут, що має власну внутрішню структуру;

4) юридична відповідальність має гносеологічну цінність, що заснована на системі поглядів, ідей та положень про негативність наслідків за порушення певних правил;

5) юридична відповідальність має державно-владну цінність, що характеризує її як таку, що походить від держави в особі її органів, які мають відповідні повноваження, що закріплені правовими нормами;

6) юридична відповідальність має каральну цінність, оскільки юридична відповідальність надає змогу засобами покарання виправити та не допустити в подальшому скоєння правопорушень тими особами, які їх скоювали у минулому;

7) юридична відповідальність має правопоновлюючу цінність, що визначає її як засіб поновити порушені права потерпілих від правопорушення суб'єктів.

Вважаємо, що цінність юридичної відповідальності має багатоаспектний характер та пов'язана із її комплексним функціональним призначенням для розвитку суспільства та забезпечення правопорядку в ньому. У сучасних умовах розвитку держави і права, інститут юридичної відповідальності потребує відповідного наукового забезпечення та модернізації як на теоретичному, так і на законодавчому й правозастосовному рівнях з метою відповідності юридичної відповідальності потребам та умовам розвитку суспільства і держави та комплексної реалізації її ціннісних аспектів.

¹ Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 1. – С. 437.

² Хропанюк В. Н. Теория государства и права. Учебник для высших учебных заведений. – М.: Изд-во «Интерстиль», «Омега-Л», 2008. – С. 332.

³ Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права: учеб. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2005. – С. 708-709.

⁴ Червонюк В. И. Теория государства и права: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2006. – С. 565-566.

⁵ Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: Навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). – К.: Атіка, 2008. – С. 347-355.

⁶ Теория государства и права: Учебник / Под ред. А. Г. Хабибулина, В. В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИД «ФОРУМ»: ИНФРА-М, 2009. – С. 501-504.

⁷ Теорія держави і права. академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 502-503.

⁸ Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. – Х.: Эспада, 207. – С. 689-690.

⁹ Головистикова А. Н., Дмитриев Ю. А. Проблемы теории государства и права: Учебник. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – С. 600-601.

¹⁰ Венгеров А. Б. Теория государства и права: учеб. – 5-е изд., стер. – М.: Омега-Л, 2008. – С. 544.

Резюме

У статті автором проведено дослідження питань поняття, сутності та цінності юридичної відповідальності, обґрунтовано авторське розуміння поняття «юридична відповідальність», виокремлено аспекти цінності юридичної відповідальності.

Ключові слова: юридична відповідальність, державний примус.

Резюме

В статье автором проведено исследование вопросов понятия, сущности и ценности юридической ответственности, обосновано авторское понимание понятия «юридическая ответственность», раскрыты особенности ценностных аспектов юридической ответственности.

Ключевые слова: юридическая ответственность, государственное принуждение.

Summary

In the article an author is conduct research of questions of concept, essences and values of legal responsibility, the authorial understanding of concept "Legal responsibility" is reasonable, the features of the valued aspects of legal responsibility are exposed.

Key words: legal responsibility, state compulsion.

Отримано 11.02.2010

Н. О. ДМИТРАСЕВИЧ

*Назар Орестович Дмитрасевич, здобувач
Київського університету права НАН України*

РЕПАТРІАЦІЙНІ УГОДИ РАДНАРКОМУ УСРР ЯК ІНСТРУМЕНТ МІЖНАРОДНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Будь-який політичний режим, навіть встановлений насильницьким шляхом, потребує міжнародного визнання. Не винятком у цьому сенсі стало прагнення міжнародної легітимації більшовицьким окупаційним режимом в Україні, що приховувався за аббревіатурою УСРР. Задля цього уряд УСРР – Рада Народних Комісарів (Раднарком) – докладав значних дипломатичних зусиль для переконання урядів іноземних держав у законності своєї влади в Україні і, відтак, для визнання уряду УСРР єдиним представником Української держави на міжнародній арені.

Одним з найдієвіших інструментів на шляху дипломатичного визнання УСРР стало укладення її урядом угод про репатріацію* військовополонених і цивільних інтернованих з державами-учасницями Першої світової війни, які прагнули повернути своїх військовослужбовців, що перебували в полоні в Україні, цивільних біженців, а також майно фізичних і юридичних осіб, вивезене російською армією в роки Великої війни. Саме на цій сфері зовнішньополітичної діяльності уряду УСРР у 1920-1922 рр., попри певний інтерес до неї українських науковців, варто зосередитися докладніше, позаяк на периферії дослідницьких інтересів залишилось осмислення значення укладення репатріаційних угод з іноземними державами для офіційного визнання УСРР суб'єктом міжнародного права¹.

Першу в дипломатичній практиці УСРР репатріаційну угоду було підписано під час радянсько-польських мирних переговорів, що розпочалися укладенням 18 жовтня 1920 р. прелімінарного мирного договору між УСРР і РСФРР – з одного боку і Польщею – з іншого. Це сталося 24 лютого 1921 р. Згодом статті цієї угоди стали складовою Ризького мирного договору УСРР і РСФРР з Польщею від 18 березня 1921 р. Зокрема, ст.6 мирного договору визначала порядок оптації громадянства, ст. 7 – взаємну відмову від відшкодування воєнних витрат, ст. 11 – повернення Польщі деякого майна, а ст. 19 – звільнення Польщі від відповідальності по боргових зобов'язаннях Російської імперії. Цього ж дня було підписано Додаткову угоду щодо виплати Польщі відшкодувань за залізничне майно, що підлягало поверненню².

Дипломатичне визнання радянської України Польщею сприятливо позначилося на співпраці урядів УСРР і Німеччини, неофіційні консультації між якими щодо можливості встановлення дипломатичних

© Н. О. Дмитрасевич, 2010

* Репатріація (від лат. repatriatio) – відновлення громадянства шляхом повернення в країну свого громадянства (постійного проживання або походження) певної групи осіб, які опинились через різні обставини на території інших держав. Репатріація здійснюється як на договірній, так і на позадоговірній основі, але за умови існування відповідних законів у зацікавленій державі або державах.